

КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 027.54(477):025.171:091“11/15”

Л. А. Дубровіна

чл.-кор. НАН України

Л. А. Гнатенко

канд. філол. наук

*Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського*

“КОЛЕКЦІЯ УРИВКІВ” XII–XVI ст. ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО (ІСТОРІЯ, ОПИСАННЯ, ГРАФІКО-ОРФОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ)

Розкрито історію створення колекції, зміст та склад 20 пергаменних кирилических рукописних уривків XII–XVI ст. фонду 235 Інституту рукопису НБУВ. На засадах комплексного кодикологічного аналізу, палеографічних та графіко-орфографічних методів дослідження здійснено атрибуцію текстів, встановлено час створення, походження та мовні редакції.

Ключові слова: кодикологічний аналіз, кирилическі рукописи XII–XVI ст., мовна редакція, палеографічний аналіз, графіко-орфографічний метод, орфограма, буква.

Одним з найцінніших зібрань кирилических рукописів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) є “Колекція уривків” (ф. 235). Основою колекції, створеної в 30-х роках ХХ ст., стали рукописні уривки, віднайдені в оправах різних кирилических кодексів, де вони використовувалися як обкладинки для більш пізніх рукописів. Ініціатива започаткування такого фонду належала М.В. Геппенеру, який був завідувачем відділу рукописів ВБУ в ці роки¹.

Учений вважав, що оправи стануть важливим джерелом для виявлення нових писемних пам'яток, що не дійшли до сьогодення². Використання для оправ нових кодексів рукописів, вже непридатних для церковного вжитку, зокрема пергаменних, які були

дуже міцними та довгий час зберігали щільність, було звичайною практикою у скрипторіях. Ці уривки манускриптів, іноді набагато давніші за новостворені, нині збагачують слов'янську культуру відомостями про нові кодекси, їхній жанр, матеріал та тип письма, орфографію, художнє оздоблення, мову тощо. Вони також є артефактами, які заповнюють хронологічні лакуни в історії писемності. Фрагментарність таких знахідок визначається вимогами збереження рукописних книг. Лише у разі проведення реставрації, коли оправа є пошкодженою і розшивається, відбувається вилучення зазначених текстів. «Колекція уривків» з фондів ІР НБУВ є, безумовно, штучною колекцією. Вона має власну історію поповнень, де виокремлюються декілька етапів.

Першими до складу колекції увійшли цінні уривки з пошкоджених оправ кодексів зі складу бібліотеки Київської духовної академії (далі – КДА), яка була передана до відділу рукописів ВБУ в 1924 р.

Надходження бібліотеки КДА були спричинені націоналізацією дореволюційних бібліотечних фондів та прийняттям урядового декрету “Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви” від 19 січня 1919 р. та декрету РНК УСРР від 1 квітня 1919 р. “Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти” (ЗУ УСРР, 1919 р., № 34, ст. 395). Спочатку бібліотека КДА перейшла у відання Народного комісаріату освіти й була передана до Київського інституту народної освіти (колишнього Університету св. Володимира), де знаходилася на зберіганні до 1923 р. Однак неможливість її використання для навчального закладу викликала її передачу до фондів НБУВ в 1923–1925 рр. внаслідок офіційної постанови Укрголовпрофосвіти від 30 липня 1923 р. (пр. № 61, п. 20). Відтоді почалося описування рукописної частини бібліотеки КДА. Уривки були знайдені під час розбирання неопрацьованих рукописів, що надійшли у зв'язках у 1924 р. Це були уривки зі *Служби на Різдво Христове* другої половини XIII ст. та *Євангелія тетр* середини XIV ст. (нині – № 1, 8). Їхнє опрацювання почалося в середині 1930-х років.

Крім того, у середині 1920-х років до НБУВ надійшла й бібліотека Університету св. Володимира, де також зберігалися рукописи. З її складу у 30-х роках до колекції уривків увійшли й виявлені в оправах кодексів чотири уривки із рукописних книг XIV ст. (нині – ІР НБУВ, ф. VIII): з *Євангелія апракос* (з двох кодексів),

Слова про Йосифа Прекрасного, Єфрема Сирина, Тріоді (№ 3–6). Із зібрання Щорсовської бібліотеки графа Литавора Хрептовича, що зберігалася у складі університетської книгозбірні (нині – ф. I, № 5962), ведуть своє походження 4 фрагменти з **богослужбового тексту** кінця XIV – початку XV ст. (№ 7).

Однак роботи з виокремлення та науковий опис уривків були перервані під час реорганізації Всеукраїнської академії наук у 1934 р. та Другої світової війни.

Наступне надходження відбулося в 1945 р., коли з відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві було передано три уривки, які були заінвентаризовані в одній одиниці зберігання та склалися зі **Службеників** XIII та XIV ст. (№ 2).

Наступне поповнення пов'язане з археографічною експедицією відділу рукописів ЦНБ АН УРСР (як тоді називалась НБУВ) у 1978 р. Тоді до колекції надійшло дев'ять одиниць зберігання, переданих за наказом Міністерства культури УРСР від 7 березня 1979 р. з Житомирського краєзнавчого музею. Експедицією керував завідувач відділу рукописів М.П. Візир (Акт передачі від 29.03.1979 р.) (№ 10–18). П'ять уривків були видалені з оправ – **Стихирар мінейний, нотований** середини – третьої чверті XII ст., **Євангеліє апракос повний** останньої чверті XIV ст., **Пролог на вересень-лютий** останньої чверті XIV ст., **Ірмологіон** середини XVI ст., **Збірник слів та повчань** початку XIV ст. (№ 10–13, 18). Чотири уривки становили фрагменти одного кодексу – **Тріоді Пісної** середини XVI ст., що не зберігся в цілісному вигляді (№ 14–17).

Виявлення уривків з фонду ІР НБУВ продовжувалося й надалі: у 1992 р. – із зібрання рукописів бібліотеки Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (ф. 307, № 416 п.) – **Пролог** третьої чверті XIV ст. (№ 19); у 1979 р. – із зібрання рукописів бібліотеки Видубицького монастиря (ф. 309, № 566 п.) – **Богослужбовий текст** XIII ст. (№ 20).

Наукове дослідження здійснювалося в декілька етапів. Археографічне описування та переописування уривків, із уточненням їхнього датування, походження та змісту, проводилося у 30-х роках XX ст., 1945 р., 1960-х роках, 1979 р., на початку 1980-х років, 1992 р., у 10-х роках XXI ст.

Незважаючи на те, що рукописи включалися до фонду з 30-х років XX ст., наукове дослідження уривків та створення інвентар-

ного опису фонду були зроблені лише в 1967 р., тоді до опису включили 8 од. зб. (№ 1–8). Велика перерва у цій роботі пояснювалася долею їхнього дослідника М.В. Геппенера, який під час війни залишався на окупованій нацистами території, працював у Бібліотеці Академії наук та Крайовій бібліотеці в 1941–1943 рр., через що після війни був усунений від роботи в НБУВ. Лише в 60-х роках він почав опрацьовувати рукописи XI–XIV ст., щоправда, як читач, а не як співробітник Бібліотеки. Разом з ним до роботи залучилися М.П. Візир та Й.В. Шубинський.

Унаслідок цієї роботи в 1969 р. наукові описання цих кирилических уривків та їхні фотокопії були видані М.В. Геппенером у каталозі “Слов’янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР”³.

Наступний етап пов’язаний зі створенням Зведеного каталогу слов’яно-руських рукописних книг, куди увійшли й уривки, описані М.В. Геппенером, та ті, що надійшли пізніше: один уривок (№ 9), а в 1979 р. – два уривки (№ 10, 11) та уточнені описання ще трьох одиниць зберігання (№ 1–3), виданих М.В. Геппенером. Вони були включені М.П. Візиром до складу “Сводного каталога славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв.”, опублікованого в 1984 р.⁴ У 2002 р. описання трьох уривків (№ 5, 7, 8) були подані, за описаннями М.В. Геппенера, у першому випуску каталогу “Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в.”⁵.

Розвиток кодикологічних досліджень в Інституті рукопису НБУВ, палеографічних та графіко-орфографічних методів дозволив знову повернутися до удосконалення наукового описання та атрибуції цих уривків (проведено уточнення походження, жанрової приналежності, датування, мовної редакції, типу та особливостей письма й ін.).

Нові й уточнені описання уривків були опубліковані Л.А. Гнатенко у 2003 р. у каталозі XV ст. (один уривок – № 7)⁶ і в 2007 р. у каталозі XIV ст. (десять уривків – № 3–8, 11, 12, 18, 19)⁷ та О.А. Івановою в 2010 р. у каталозі XVI ст. – п’ять уривків (№ 13–17)⁸. Описання уривків XII–XIII ст. (№ 1, 2, 9, 10, 20) будуть включені до нового хронологічного каталогу XII–XIII ст., робота з укладання якого триває. У 2010 р. було укладено новий фондовий опис, оскільки колекція значно поповнилася.

Сьогодні у фонді за валовою нумерацією заінвентаризовано 20 од. зб., фактично – 19 од. зб., уривок під № 8 ідентифікований як уривок із зібрання рукописів ЦАМ КДА й повернутий на місце – до ф. 301 (ЦАМ КДА), № 19 п.

За описом ф. 235 на кінець 2010 р. до нього включено такі уривки з релігійних кодексів середини XII – середини XVI ст.:

№ 1. *Служба на Різдво Христове*, др. пол. XIII ст. 1 арк. (Геппенер 1969, № 6 – Ірмоси Різдва Христову)⁹.

№ 2. *Службеники*, XIII–XIV ст. (А. Кін. XIII ст.; Б. Сер. – тр. чв. XIV ст.; В. Тр. чв. – кін. XIV ст.). 3 арк. (Геппенер 1969, № 7а–в – Молитовник, кін. XIII ст.; СК XI–XIII 1984, № 398 – кін. XIII ст.).

№ 3. *Євангеліє апракос*, поч. XIV ст. 4 фрагменти. (Геппенер 1969, № 9. – Євангеліє апракос (?), XIII або XIV ст.; СК XI–XIII 1984, № 444 – XIII/XIV ст.).

№ 4. *Слово про Йосифа Прекрасного, Єфрема Сирина*, сер. XIV ст. 1 арк. (Геппенер 1969, № 10 – поч. XIV ст.).

№ 5. *Євангеліє апракос*, ост. чв. XIV ст. 1 арк. (Геппенер 1969, № 11 – перш. пол. XIV ст.; СК XIV 2002, № 124 – Євангеліє апракос повний, перш. пол. XIV ст.).

№ 6. *Тріодь*, тр. чв. XIV ст. 2 арк. (Геппенер 1969, № 16 – Тропарі й кондаки Богородиці, Воскресінню Христову, кін. XIV ст.).

№ 7. [*Богослужбовий текст*], кін. XIV – поч. XV ст. 4 смужки.

№ 8. *Євангеліє тетр*, сер. XIV ст. 2 арк. (Геппенер 1969, № 22 – XIV ст.; СК XIV 2002, № 231 – поч. XIV ст.).

№ 9. *Євангеліє*, сер. XIII ст. 1 арк. (СК XI–XIII 1984, № 201 – біля середини XIII ст.).

№ 10. *Стихирар мінейний, нотований*, сер. – тр. чв. XII ст. 2 арк. (СК XI–XIII 1984, № 132 – кін. XII ст.).

№ 11. *Євангеліє апракос повний*, ост. чв. XIV ст. 1 арк. (СК XI–XIII 1984, № 439 – кін. XIII – поч. XIV ст.).

№ 12. *Пролог на вересень–лютий*, ост. чв. XIV ст. 1 арк.

№ 13. *Ірмологіон*, сер. XVI ст. 1 арк.

№ 14–17. *Тріодь Пісна*, сер. XVI ст. 4 арк.

№ 18. *Збірник слів та повчань*, поч. XIV ст. 1 арк.

№ 19. *Пролог* (?), тр. чв. XIV ст. 1 смужка.

№ 20. [*Богослужбовий текст*]. XIII ст. 4 фрагменти.

Манускрипти за хронологією розподілені так: до XII ст. відносяться один уривок (№ 10); до XIII ст. – чотири (№ 1, 2 (уривок А), 9, 20); до XIV ст. – десять (№ 2 (уривки Б, В), 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12,

18, 19); до сер. XVI ст. – п'ять, з яких чотири є уривками з одного кодексу (№ 13–17). Вони написані старослов'янською мовою східнослов'янської редакції (№ 10) та церковнослов'янською мовою різних редакцій – східнослов'янською (№ 3, 4, 7), українською (№ 1, 2, 5, 6, 9, 11, 12, 14–19), македонською (№ 8), не визначена редакція для № 14, 20 (наявні лише декілька фрагментів слів). Переважна більшість писана на пергамені, п'ять – на папері (№ 13–17); уставом (№ 1–6, 9, 10, 18–20) та півуставом (№ 7, 8, 11–17).

У зв'язку з тим, що уривки манускриптів використовувалися при опрацюванні кодексів, пергамен покороблений, побурів від клею, часом поточений; тексти напівстерті, забруднені; один бік аркуша часто зафарбований. У 1979 р. для прочитання текстів декількох уривків використовувався метод фотоаналізу (№ 2, 9).

Найдавнішим манускриптом фонду є уривок *Стихирара мінейного нотованого* (№ 10), який був написаний в середині – третій чверті XII ст. старослов'янською мовою східнослов'янської редакції¹⁰. Рукопис київського походження¹¹. Наявні два пергаменні аркуші у 4° (подвійні) (245 x 205), писані уставом середини XII ст., одним почерком, темно-коричневим чорнилом. Тип письма уривків Стихирара дуже схожий до Стихирара мінейного нотованого [1157 (?) р.]¹², який зберігається в ДІМ, Син. 589¹³. Нотація знаменна, знаки чітко проставлені над кожним складом тексту. Знамена та їхнє накреслення відповідають особливостям знаменної нотації XII ст.¹⁴ На арк. 1–1 зв. наявні стихири часів (царських) у навечір'ї Різдва Христового, на арк. 2–2 зв. – стихири на Різдво Христове.

Уривок Стихирара знаходився в Житомирському краєзнавчому музеї (шифр зберігання: ЖКМ Кн 5048 / Кн. ст. 632, 633). Він був виявлений завідуючою фондами музею Є.І. Філоненко та атрибутований під час роботи археографічної експедиції ЦНБ АН УРСР у 1978 р. Л.П. Жуковською, яка разом з М.П. Візиром увійшла до складу комісії. 29 березня 1979 р. він був переданий на постійне зберігання в складі інших житомирських уривків до відділу рукописів ЦНБ АН УРСР.

Виявлені в Житомирському музеї пергаменні аркуші є уривками Стихирара, основна частина якого (168 арк.) зберігається в ДІМ, Син. 279, а 6 арк. – в РДБ, Григ. 47 (М. 1729)¹⁵. Палеографічний аналіз (схожість почерку, розміру стовпчика тексту) та аналіз тексту показують, що уривки ф. 235, № 10, є арк. 1 та 8, які скла-

дають один зошит із уривком із РДБ – арк. 2–7, співпадають й конфігурації плям. Це 12-й відсутній зошит Стихирара, що зберігається в ДІМ. Встановлення змісту київських уривків і ототожнення всіх частин кодексу були свого часу здійснені М.Б. Тихомировим¹⁶.

У 90-х роках ХХ ст. в ІР НБУВ Л.А. Гнатенко розпочала дослідження текстів давніх рукописів методами не лише кодикологічного та палеографічного, а й графіко-орфографічного аналізу, зокрема, через залучення комплексів орфограм, характерних для певного хронологічного періоду розвитку графіко-орфографічних систем. Поєднання кодикологічного-палеографічних та графіко-орфографічних методик дає можливість проводити ідентифікацію часу написання давніх пергаментних манускриптів не тільки в межах широкого датування, а й у вузьких хронологічних рамках. Із використанням цих методів пов'язане й встановлення походження та мовної редакції кодексів.

Використання цієї методики при дослідженні й археографічному описуванні кирилических рукописних уривків ХІV ст., які складають більшу половину фонду, дозволило провести додаткові дослідження текстів уривків та уточнити атрибуцію цих рукописних пам'яток.

На особливу увагу заслуговують манускрипти ХІV ст., писані церковнослов'янською мовою української редакції (№ 5, 6, 11, 12, 18, 19)¹⁷, ідентифікацію часу написання яких було здійснено в 2005 р.¹⁸

Оскільки писані вони на пергамені і не мають для цього більш певних археографічно-кодикологічних та палеографічних критеріїв, під час комплексного аналізу увага приділялася датуванню манускриптів, встановленню мовної редакції, типу письма та графіко-орфографічних особливостей, із наведенням основних орфограм при передачі голосних звуків, характерних для рукописів ХІV ст.

Наприкінці ХІV ст. українська культура була долучена до загальноєвропейського реформаційного руху, який із середини ХІV ст. поширювався з Афону та Балкан. На українській писемності став позначатися т. зв. другий південнослов'янський вплив, що зумовило в релігійному богослужбовому письменстві повернення до канонічності тексту та виправлення орфографії, спричинене безпосередньо болгарською книжною реформою, проведеною в 1375 р. тирновським патріархом Євфимієм.

Українські кодекси ХІV ст. писані різними графіко-орфогра-

фічними системами. З XIII ст. у староукраїнській писемності відбувалася поступова заміна типу письма – старшого устава молодшим уставом, який трансформувався в XIV ст. у т. зв. руський півустав, який із XV ст. був замінений південнослов'янським півуставом. Давньоукраїнський узус поступово починає зазнавати змін, викликаних невідповідністю, у багатьох випадках, правописної системи XI–XIII ст. фонетичній і морфологічній системам мови української народності. З другої чверті XIV ст. поступово починають напрацьовуватися правописні норми, які відбивають особливості української мови, але цей процес був затриманий у кінці XIV ст. іншомовним правописним впливом. З останньої чверті XIV ст. українське письмо починає засвоювати нові південнослов'янські, зокрема середньоболгарські, графіко-орфографічні, переважно фонетико-орфографічні норми.

Відповідно до графіко-орфографічних змін правописних систем, які відбувалися в XIV ст., нами були встановлено манускрипти, писані в цьому столітті, й проведено їхню більш вузьку хронологічну локалізацію.

До української графіко-орфографічної системи кінця XIII – першої чверті XIV ст., якій характерні узусні орфограми, що закріпилися протягом XIII ст., відноситься уривок ***Збірника слів та повчань*** під № 18, писаний великим уставом у два стовпці. Нами він датується початком XIV ст., оскільки в ньому вже фіксуються орфографічні інновації, характерні для цього періоду. Письмо двоєрове (**Ъ, Ъ**) юсове (**▲**); у букв **Ѧ, Ѧ** з'єднувальна перемичка трохи вище середини (у **Ѧ** вище язичка), у **Ю** з'єднувальна перемичка посередині букв, а в **Н, И** – майже вгорі букв; у букви **Ѡ** висока середина; пишеться графема **Ѥ: ѥѣствънѣа** 1 зв.; коромисло **Ѧ** на рівні верхньої межі рядка; **Ж** з маленькою верхньою частиною; **Ч** у вигляді розщипа на високій ніжці; йотація звука **А** передається на початку слів та після голосних через **Ѧ: Ѧко** 1 зв., **ѡвѣа** 1 зв.; **▲** пишеться після м'яких приголосних: **ѡла** 1 зв., **сѣстрѡнѣа** 1; йотація звука **Е** передається на початку слів та після голосних через **Ѧ: Ѧго** 1, **ѣрпѣнѣе** 1 зв.; буква **И** – на початку слів, після голосних та приголосних: **насоуѣна** 1 зв., **ѡистинѣ** 1 зв., **пиѣи** 1 зв.; **Ѡ** на початку слів: **ѡко** 1, **ѡбѣѣа** 1 зв.; перед голосними **У** вживається диграф **ѠУ** у будь-якій позиції в слові: **ѡкоренѣи** 1 зв., **истиѡу** 1 зв.; м'якість та твердість приголосних у кінці слів передається через **Ъ** та **Ѥ: мѣслѣ, сонѣ**, та ін.

гим хвостиком): *и слѣдомъ*/ 1 зв., з високим **Ъ**; йотація звука **А** передається на початку слів та після голосних через **Ѧ**: *якоже* 2, *чѣта* 2; буква **А** пишеться після м'яких приголосних: *та*, *на кладазь* 2; йотація звука **Є** передається на початку слів через **ЈѦ**, а після голосних поряд з традиційним вживанням **ЈѦ** наявне використання **Є** широко перевернуто: *єдину* 2, *поємь – пьємь* 1 зв.; диграф **ОУ** пишеться на початку слів, монограф **У** – після приголосних: *оутробу* 2; м'якість та твердість приголосних у кінці слів передається через **Ь** та **Ъ**: *кладезь* 2, *вѣскриль* 1 зв., та ін. Графіко-орфографічні особливості письма уривка характерні саме для третьої чверті XIV ст., зокрема, послідовне вживання після приголосних монографа **У** в манускриптах української редакції, в пізніший час монограф поступово вилучається з правопису, а якщо й наявний, то тільки спорадично.

В останній чверті XIV ст. в українській орфографії відбулася, під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу, поступова зміна узусу, що й спостерігається в уривку *Євангелія апракоса повного* під № 5, який писаний уставом, великим, у два стовпці. В опису СК XIV ст. вказується, що почерк уривка дуже близький до почерка Службника (ЯМЗ, № 15472 – ПС XI–XIII, № 469¹⁹), датованого за записом пом'яника 1328–1336 рр.²⁰, і далі, для порівняння, робиться відсилка на ілюстрацію з книги Г.І. Вздорнова “Искусство книги Древней Руси...”²¹, хоча в ній дослідник датує Службник другою половиною XIV ст., і тип його письма хронологічно ближчий до описуваного нами уривка. Проте почерки двох рукописів відмінні, що й було виявлено при проведенні графіко-орфографічного аналізу письма, при порівнянні з ілюстрацією арк. 63 зв., вміщеною у каталозі Вздорнова. Письмо двоєрове (**Ъ**, **Ь**) юсове (**А**); накреслення літер чіткі, пропорційно витримані; у букв **Ѧ**, **ЈѦ**, **Н**, **Н**, **Ю** з'єднувальна перемичка майже вгорі; на перемичці **Ѧ** і на лівому тонкому хвостіку **Х** орнаментальні крапки; букви **Н** та **И** чітко розрізняються; буква **Ѧ** з низькою серединою, орнаментована рисочками; наявна графема **Ъ**: *лакы* 1в; **Ж** – з маленькою верхньою частиною; у **З** довгий хвіст, спущений під рядок; коромисло **Ъ** на рівні верхньої межі рядка; **Ч** у вигляді розщипа на високій ніжці; йотація звука **А** передається на початку слів та після голосних через **Ѧ**: *яко* 1в, *ѡ галелѣа* 1в, але вже наявним є за середньоболгарською орфографією написання після голосних з **А**: в *вѣроуа* 1а; після приголосних послідовно

пишеться **А**: *гѣа* 1в, *дѣвати* 1г; йотація звука **Е** передається на початку слів та після голосних через **Ю**, права частина букви вузька: *юмоу*, *юси* 1в, *моєго* 1г, проте характерним є і вживання **Ю** з правою частиною з перевернутою буквою **Є** широкою: *разоумѣеть* 1в, та окреме написання перевернутої **Є** широкої, яке зафіксоване в самому кінці арк. 1: *Є[динъ]*; **Ѡ** вживається на початку слів: *Ѡвечь* 2г, *не Ѡстали* 2г; послідовно пишеться диграф **ѠУ** у будь-якій позиції в слові: *к немоу* 1б, *боудеть* 1г, *воиноу* 1г; м'якість та твердість приголосних у кінці слів передається через **Б** та **Ѣ**: *приходить* 1 зв., *Ѡ малыхъ* 1 зв., та ін. М.В. Геппенер тип письма уривка визначав, як великий каліграфічний устав першої половини XIV ст. і подавав графіко-орфографічну характеристику письма, виходячи з якої зробив висновок, що в письмі помітні вже всі елементи майбутнього літургічного устава; і що це, очевидно, одна із ранніх спроб відновити симетрію старшого устава на основі нових, уже асиметричних форм окремих літер. На думку вченого, цей рукопис можна швидше віднести до першої половини XIV ст., про що свідчать і орфографічні особливості. Також учений відзначав, що поряд із типовими формами літер східнослов'янського устава, у вживанні **А** і **Ѡ**, **Ѡ** і **Ѡ**, які чергуються, спостерігається певна система²². Подані вченим окремі орфограми, а також вказівка на мотиви і техніку виконання ініціала скоріше свідчать про те, що даний документ є уривком з рукопису, який був списаний з кодексу першої половини XIV ст. У процесі роботи писцем були внесені й орфограми, які проникали до українських рукописів під впливом болгарської тирновської традиції, що вказує на пізніший час написання, напр., вживання середньоболгарської орфограми – написання **А** після голосних; послідовне використання диграфа **ѠУ**, вживання якого в будь-якій позиції в слові було відновлене під південнослов'янським впливом в українській скрипторській практиці останньої чверті XIV ст.; використання **Є** широко перевернуту та ін.

До останньої чверті XIV ст. належить і уривок *Євангелія апракоса повного* під № 11, писаний старшим руським півуставом, великим із легким нахилом уліво, в два стовпці. Письмо двоєрове (**Ѣ**, **Ѣ**) юсове (**А**); у букв **Ѡ**, **Ю**, **Ѡ**, **Ѡ**, **Ю** з'єднувальна перемичка високо вгорі; у **И** перемичка трохи вище середини букви; букви **Ѡ** та **И** чітко розрізняються; у букви **Ѡ** вже висока середина, але ще вжита графема **Ѣ**: *рыбоу* 1а; коромисло **Ѣ** на рівні верхньої межі рядка; **Ж** майже без верхньої частини; **З** із маленьким тоненьким

хвостиком; **Ч** у вигляді розщепу на маленькій ніжці; йотація звука **А** передається на початку слів та після голосних через **Ѧ**: *яко* 1а, *сѣщина* 1г, але наявне за середньоболгарською орфографією й написання з відсутністю йотації: *моа* 1в; йотація звука **Е** передається на початку слів та після голосних через **Є**: *єго* 1а, *падаєть* 1б; **О** широка послідовно пишеться на початку слів: *Обраше* 1а, *Обратитеса* 1а; послідовно пишеться диграф **ОУ**: *оуста*, *боудите*, *ємоу*; сполучення **ЄРЬ**: *ѡверъзи* – *оуверзи* 1а; **ОТ** передається сполученням **О** широкого і **Т** та лігатурою **Ѡ**: *отроча* 1б, *отрокъ* 1б, *ѡвѣща* 1б; написання **Щ** на місці давньоруської літери **Ч**: *ѡвѣща* 1б; м'якість та твердість приголосних у кінці слів передається через **Ь** та **Ъ**: *соуть*, *єсть*, *сѣблазнимъ*, *вамъ*, та ін.

До цього часу відносимо й уривок *Пролога на вересень* – *лютий* під № 12, який писаний старшим руським півустановом, середнім із легким нахилом управо, в два стовпці. Письмо двоєрове (**Ъ**, **Ь**) юсове (**А**); у букв **Ѧ**, **Є**, **Н**, **Н**, **Ю** з'єднувальна перемичка майже вгорі; у букви **Ѡ** низька середина; паралельно пишуться **Ы** та **Ы**: *быхъ* – *быхъ* 1в; буква **Ѵ** накресленням схожа до **Ц**, її ліва сторона вертикальна, тільки права сторона як і раніше залишається заокругленою; коромисло **Ѣ** на рівні верхньої межі рядка, трохи скошене; **Ж** з маленькою верхньою частиною; у **З** товстий і довгий хвіст відкинута у правий бік, майже пералельний до лінії рядка; буква **Ч** у вигляді розщепу; йотація звука **А** передається на початку слів та після голосних через **Ѧ**: *якоже* 1в, *соущаа* 1в, *оумершаа* 1г; буква **А** пишеться після м'яких приголосних: *возврататса*, *приводитьса* 1; йотація звука **Е** передається на початку слів та після голосних через **Є** широку перевернуту, один раз наявна і буква **Є**: *Єсмь* 1в, *моє* 1; **И** – перед голосними: *шесть/твина* 1г, *бжѣна* 1г; буква **Ѡ** послідовно вживається на початку слів та після голосних: *ѡбличати* 1в, *ѡбновити* 1г, *феѡдосѣна* 1г; диграф **ОУ** послідовно пишеться на початку слів та після голосних, а після приголосних переважає над монографом **У**, який також вживаний в цій позиції: *оуслыша* 1г, *члѣкоу* 1в, *Осужену* 1в; **Ѣ** пишеться за етимологією: *слѣща* 1в, *тѣло* 1в; у грецьких словах пишеться **НГ**: *англѣы* 1в; м'якість та твердість приголосних у кінці слів передаються через **Ь** та **Ъ**: *власть* 1в, *въ гробѣхъ* 1г, *законъ* 1в, та ін.

Спеціально слід зупинитися на походженні уривка, описаного в колекції уривків під № 8. Цей уривок з *Євангелія тетр* середини XIV ст. писаний півустановом, церковнослов'янською мовою маке-

донської редакції²³ на двох пергаменних аркушах у 4° (205 x 145–140). Раніше він належав колекції Церковно-археологічного музею КДА, до якого надійшов від архімандрита Антоніна Капустіна (до 1875 р.). Уперше його датував XV ст. та відмітив південнослов'янське походження І.М. Каманін у кінці XIX – на початку XX ст., що відзначено у запису на обкладинці. Під цим датуванням він був включений до каталогу ЦАМ КДА, укладеного М.І. Петровим²⁴.

В інвентарних описах ЦАМ КДА уривок фіксувався під такими старими шифрами: “189” на двох наклейках, коричневим чорнилом; під цим номером на першій наклейці, яка нині відсутня, був проставлений червоним олівцем номер “48”, який потім було виправлено олівцем на номер “51”, та “витр. № 27”, який указаний в опису Петрова. До відділу рукописів ВБУ він надійшов наприкінці 1924 р., при передачі колекції ЦАМ КДА з Подільської філії ВБУ. Проте в акті передачі 1924 р. до відділу рукописів рукописних книг ЦАМ КДА він значився серед відсутніх і тому донедавна вважався втраченим. Разом з тим він був переданий у зв'язці серед незаінвентаризованих рукописів бібліотеки КДА.

Ідентифікацією цих рукописів займався М.В. Геппенер під час звірки на початку 1930 р. музейних колекцій та бібліотечних зібрань КДА. В укладеному вченим акті звірки від 10.05.1930 р.²⁵ серед рукописів із старими шифрами та без шифрів указано й уривок з Євангелія під шифром “189”; при цьому дослідник датував його XIV ст.²⁶ Ідентифікацію даного уривка за каталогом М.І. Петрова М.В. Геппенер не зміг встановити, вірогідно, через те, що в каталозі він описаний під датою XV ст. Тому він включив його до новоствореного фонду колекції кириличних уривків без номера, інвентарний опис рукописів якого був зроблений тільки в 1967 р. У зв'язку з недосконалістю архівного обліку колекцій вона впродовж значного часу не мала й власного архівного номера фонду: в опублікованому каталозі Геппенера 1969 р. посилання на цей фонд зроблено загально – Колекція уривків, без зазначення номера фонду та одиниці зберігання описаного ним уривка²⁷. В кінці 80-х років Колекції уривків було присвоєно номер фонду. Під шифром ф. 235, № 8 він включений до СК XIV 2002²⁸. Його приналежність до колекції ЦАМ КДА була встановлена Л.А. Гнатенко при підготовці в ІР НБУВ хронологічного каталогу кириличних кодексів XIV ст., виданого 2007 р.²⁹ Хоча тоді манускрипт був повернутий на своє історичне місце зберігання, у науковому обігу він ще фіксується як рукопис з ф. 235, № 8.

Отже, Колекція уривків є штучним утворенням (ф. 235) ІР НБУВ і вона відкрита для подальшого поповнення. Науковий інструментарій дослідження й описування манускриптів XII–XVI ст., які проводилися в 60–90-х роках XX ст. та на початку XXI ст., нині поповнився методикою графіко-орфографічного аналізу, що сприяло, разом із палеографічними методами, ідентифікації часу їхнього написання, походження та мовної редакції.

Список скорочень назв книгосховищ

ВБУ	див. НБУВ
ДІМ	Державний історичний музей (Росія, м. Москва)
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Україна, м. Київ)
КДА	Київська духовна академія, Бібліотека (Україна, м. Київ)
НБУВ	Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Україна, м. Київ)
РДБ	Російська державна бібліотека; Науково-дослідний відділ рукописів (Росія, м. Москва)
ЦАМ КДА	Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії (Україна, м. Київ)
ЦНБ	
АН УРСР	див. НБУВ
ЯМЗ	Ярославський історико-архітектурний музей-заповідник (Росія, Ярославль)

¹ *Дубровіна Л. А.* М.В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 32–37.

² *Геппенер Н. В.* Отрывок пергаменного молитвенника кирилловского письма конца XIII в. (Из находок в старых переплетах) // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. – М.; Л., 1961. – Т. 17. – С. 618 (Отд. отт.).

³ *Геппенер М. В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР (Огляд, опис, публікації) / Склав М.В. Геппенер за участю М.П. Візира та Й.В. Шубинського. – К., 1969. – С. 39–40, № 6 (за фондовим описом – № 1); 41–43, № 7, а–в (№ 2); 46–47, № 9 (№ 3); 47–50, № 10 (№ 4); 50–51, № 11 (№ 5); 62–63, № 16 (№ 6); 63–64, № 17 (№ 7); 78–79, № 22 (№ 8).

⁴ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв. / Ред. кол.: Л. П. Жуковская и др. – М., 1984. – С. 326.

№ 393 (за фондovým описом – № 1); 328–329, № 398 (№ 2); 350, № 444 (№ 3); 225, № 201 (№ 9); 156–157, № 132 (№ 10); 348, № 439 (№ 11).

⁵ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. – Вып. 1: (Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская). – М., 2002. – С. 244–245, № 124 (за фондovým описом – № 5); 183, № 73 (№ 7); 370, № 231 (№ 8).

⁶ Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. – К., 2003. – С. 149, № 57 (за фондovým описом – № 7); 101, № 35 (№ 20, зроблено вказівку).

⁷ Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом. – К., 2007. – С. 47–48, 92–93, № 4 (за фондovým описом – № 3); 48–49, 155–156, № 31 (№ 4); 43–45, 98–99, № 7 (№ 5); 42–43, 162–163, № 34 (№ 6); 49, 91, № 3 (№ 7); 13, 103–104, № 11 (№ 8); 45, 99–100, № 8 (№ 11); 45–46, 149, № 28 (№ 12); 32–33, 132–133, № 20 (№ 18); 42, 148, № 27 (№ 19).

⁸ Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Наук. кат. : Палеогр. альбом / Уклад. О.А. Іванова, О.М. Гальченко, Л.А. Гнатенко. – К., 2010. – С. 225, № 118 (за фондovým описом – № 13); 378–379, № 227–230 (№ 14–17).

⁹ Тут і далі в дужках подається назва чи дата написання манускрипта, під якими він проходить в опублікованих каталогах, якщо ці дані не збігаються з фондovým описом. Посилання на каталоги зроблено в скороченій формі: *Генпенер 1969 – Генпенер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів.; *СК XI–XIII 1984 –* Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв. / Ред. кол.: Л.П. Жуковская и др.; *СК XIV 2002 –* Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. – Вып. 1.

¹⁰ Корній Л. Проблеми джерелознавства української музичної культури (безлінійні нотовані рукописи сакральної монодії XI–XVI ст.) // Студії мистецтвознавчі: театр, музика, кіно. – К., 2005. – № 6 (10). – С. 11.

¹¹ До київського походження уривків схиляється і І. Гарднер, а В. Металлов припускав його походження зі Смоленської області. Див.: *Гарднер И.А.* Богослужбное пение русской православной церкви. – М., 2004. – Т. 1; *Металлов В.* Богослужбное пение русской церкви в период домонгольский, по историческим, археологическим и палеографическим данным. – Ч. I и II, с прилож. 12 табл. (Facsimile) снимков с рукописей X–XI–XII вв. // Записки Московского археологического ин-та им. Николая II / Под. ред. А.И. Успенского. – М., 1912. – Т. 26. – С. 196.

¹² Дата написання кодексу 1157 р. проставлена на арк. 1 зв. скорописом XVII ст.

¹³ Палеографические снимки с греческих и славянских рукописей Московской Синодальной Библиотеки, VI–XVII века / Издал Савва, епископ Можайский. – М., 1863. – С. 24, табл. 22 (1152 р.); Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв. – С. 131, № 100.

¹⁴ Система знаків знаменної нотації уривків досліджувалася Л.П. Корній. Див.: *Корній Л.* Проблеми джерелознавства української музичної культури... – С. 11.

¹⁵ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв. – С. 155–156, № 130, 131.

¹⁶ Там же. – С. 157.

¹⁷ *Гнатенко Л. А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису... – С. 32–33, 132–133, № 20, іл. № 4, арк. 1 зв. (№ 18); 42, 148–149, № 27, іл. № 30, стовп. б та в (№ 19); 42–43, 162–163, № 34, іл. № 31, арк. 1 зв. –2 (№ 6); 43–45, 98–99, № 7, іл. № 51, арк. 1 зв. (№ 5); 45, 99–100, № 8, іл. № 52, арк. 1 (№ 11); 45–46, 149, № 28, іл. № 53, арк. 1 зв.(№ 12).

¹⁸ *Гнатенко Л. А.* Ідентифікація часу написання українських канонічних манускриптів XIV ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (за графіко-орфографічними особливостями письма) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 243–244 (№ 18), 252 (№ 19), 252–253 (№ 6), 253–254 (№ 5); 254–255 (№ 11), 255 (№ 12).

¹⁹ Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР (Для “Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV в. включительно”) // Археографический ежегодник за 1965 год. – М., 1966. – № 469.

²⁰ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. – Вип. 1. – С. 244.

²¹ *Вздорнов Г.И.* Искусство книги Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV вв. – М., 1980. – Каталог № 93.

²² *Геппенер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 50, 51.

²³ *Гнатенко Л.А.* Македонська рукописна книга XIV ст. у фондах Інституту рукопису НБУВ (кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне описування) // Українсько-македонський науковий збірник. – К., 2006. – Вип. 2. – С. 78–79.

²⁴ *Петров Н.И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875–1879. – С. 15–16.

²⁵ Див.: Архів ІР НБУВ. – Оп. 1, № 41, арк. 53–66.

²⁶ Там само, арк. 62.

²⁷ *Геннер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 78–79, № 22.

²⁸ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. – Вып. 1. – С. 370, № 231.

²⁹ *Гнатенко Л.А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису... – С. 13, 80–81, 103–104, № 11.

Summary

The article deals with the structure and the contents of 20 XII–XVI cent. parchment Cyrillic manuscript fragments that constitute the collection 235 of the Institute of Manuscripts (VNLU), as well as the history of its formation. The authors performed a complex codicological analysis of the fragments by using palaeographic and graphical-orthographical methods and specified the time of their creation, their provenance and language redactions.

Key-words: codicological analysis, XII – XVI cent. Cyrillic manuscripts, language redactions, palaeographic analysis, graphical-orthographical method, orthogram, letter.